

Reflections on Social Demographic Ideas of Amir Khosrow Dehlavi in a Realistic Narrative

Reza Kiani*

Abstract

Among the books of Amir Khosrow Dehlavi, the famous Indian thinker and writer, there is a book that has serious differences with his other works, and it is really brilliant. This book is called *Dolarani and Khezer Khan*, despite its great cultural and social significance, it is an anonymous work in Iran. In this work, Amir Khosrow, while telling a love story, has briefly narrated how Islam was spread and expanded by the kings of the Ghori dynasty in India. There are important sources from the spread of Islam to Iran, but perhaps we have read and heard less about its spread to other countries, especially those with strong indigenous and patriotic civilizations. In this work, while narrating one of the Indian emotional stories, special attention is paid to the changed social, political and even cultural conditions of that time in India. The purpose of this study is to introduce and recognize this lesser known but important work, and to recognize the content by emphasizing its social paradigms. Documentary and library methods have been used to obtain the results. Findings show us that the new religion has changed some of the beliefs, traditions and social rituals of the people of that land, such as marriage in a Muslim way, attention to marriage and family formation within a group, and so on.

Keywords: Marriage, Endogamy, Exogamy, India, Islam.

* Assistant Professor of Economics and Demography, National Population Research Institute, Tehran, Iran, rezakiani@psri.ac.ir.

Date received: 30/07/2021, Date of acceptance: 27/11/2021

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

تأملی در اندیشه‌های اجتماعی جمعیتی امیر خسرو دهلوی در روایتی واقع‌گرایانه

رضا کیانی*

چکیده

در میان آثار امیر خسرو دهلوی، اندیشمند و ادیب شهیر هندی، اثری وجود دارد که تفاوت‌های جدی با سایر آثار وی دارد و چون نگینی در میان دیگر کتاب‌ها می‌درخشد. این کتاب با عنوان *دولرانی و خضرخان*، با وجود اهمیت‌های فرهنگی و اجتماعی فراوانی که دارد، اثری ناشناخته در ایران است. امیر خسرو در این اثر ضمن بیان داستانی غنایی، به اختصار چگونگی گسترش و بسط اسلام توسط پادشاهان سلسله غوری در شبه‌قاره را روایت کرده است. از ورود اسلام به ایران منابع مهمی در دسترس ماست، اما شاید از راه‌یابی آن به سایر ملل، به خصوص کشورهای که تمدن بومی و میهنی قوی داشته‌اند، کم‌تر خواننده و شنیده‌ایم. در این اثر، ضمن روایت یکی از داستان‌های عاطفی هندی، به شرایط اجتماعی و سیاسی و حتی فرهنگی تغییر یافته آن دوران در شبه‌قاره توجه ویژه شده است. هدف از این مطالعه معرفی و شناخت این اثر کم‌تر شناخته شده، اما مهم و بازشناسی محتوایی با تأکید بر پارادایم‌های اجتماعی آن است. برای حصول نتایج، از روش اسنادی و کتاب‌خانه‌ای استفاده شده است. یافته‌ها به ما نشان می‌دهد دین تازه برخی از باورها، سنن، و آیین‌های اجتماعی مردم آن سرزمین از جمله ازدواج به شیوه مسلمانان (و نه هندی)، توجه به ازدواج و تشکیل خانواده به شکل درون‌گروهی، و ... را دست‌خوش تغییر کرده است.

کلیدواژه‌ها: ازدواج، ازدواج درون‌گروهی، ازدواج برون‌گروهی، هند، اسلام.

* استادیار اقتصاد و جمعیت‌شناسی، عضو هیئت علمی مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور تهران، ایران
rezakiani@psri.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۰۶

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

۱. مقدمه و بیان مسئله

امیر خسرو دهلوی از بزرگ‌ترین اندیشمندان اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری است که در گسترش اندیشه‌های ایرانی - اسلامی در شبه‌قاره تأثیر فراوان داشته است. او را بزرگ‌ترین تالی نظامی می‌دانند، چراکه خود را متعلم و شاگرد مکتب نظامی خوانده و به تقلید از این چکامه‌سرای بزرگ ایرانی، آثار ارزش‌مندی خلق کرده است (پرتلس ۱۳۸۶: ۱۹). در کارنامه این ادیب و متفکر هندی، اثر ویژه‌ای وجود دارد تحت عنوان *دولرانی و خضرخان* که ضمن مشهوربودن، در کشور ما محبوب و مستور مانده و کم‌تر خوانده شده و کم‌تر به آن اعتنا شده است.^۱ این کتاب، برخلاف دیگر منظومه‌های وی، رنگ‌وبوی وقایع اجتماعی و تاریخی دارد و امیر خسرو از دریچه این اثر با بهره‌مندی از ظرفیت زبانی و دایره‌واژگانی زبان‌های فارسی، ترکی، عربی، و هندی که در آن‌ها تبحر داشته، بخش مهمی از تاریخ اجتماعی و دگرگونی‌های فرهنگی دوران خود را بیان کرده است. به عبارت دیگر، *دولرانی و خضرخان* اثری اجتماعی - انتقادی است که در قالب منظومه‌ای مهرآمیز، روایت‌گر بخشی از تاریخ شبه‌قاره است. ورود اسلام به سرزمین پهناور و وسیع هند درهم‌تنیدگی دو فرهنگ برجسته و شاخص را رقم زد و موجب شد بسیاری از تفکرات، مراسم، آیین‌ها، و رسوم هندی رنگ‌وبوی اسلامی بگیرد. یکی از اصلی‌ترین مقوله‌های اجتماعی جمعیتی تحت‌تأثیر این پدیده بزرگ ایجاد روابط عاطفی بین دو طیف جمعیتی ایجادشده بود؛ موضوعی که در مطالعات جمعیتی از آن با عنوان «درون‌همسری و برون‌همسری» یاد می‌شود.

از نظر دایره همسرگزینی، ازدواج یا درون‌گروه است و یا برون‌گروه. اگر ازدواج در داخل یک گروه اجتماعی از قبیل روستا، کاست، طبقه، مذهب و غیره صورت پذیرد، درون‌گروه (درون‌همسری)، و اگر در خارج از آن انجام گیرد، برون‌گروه (برون‌همسری) نامیده می‌شود (تقوی ۱۳۷۸: ۶۴).

اگرچه ازدواج مسلمان و نامسلمان در دوره زیست امیر خسرو هم‌چون تابویی هول‌ناک، با ارزش‌های اجتماعی حاکم بر زمانه بیگانه بود، روایت آن ازدواج و شرح و بسط آن در قالب اثری فرهنگی و ماندگار به همان اندازه با فضای حاکم بر جامعه نامأنوس شمرده می‌شد. اهمیت این اقدام، هم‌سنگ سرایش منظومه مزبور، واجد ارزش‌های اجتماعی است. درواقع این اقدام امیر خسرو وی را از مقلدی صرف که درطول عمر خویش به تقلید آثار دیگران پرداخته به نویسنده‌ای خلاق و واقع‌گرا مبدل کرده است. این مطالعه درصدد است

با معرفی منظومه *دولرانی* و *خضرخان*، اثر شاخص امیر خسرو دهلوی، از طریق روش تحلیل متنی و گفتمانی، به بازخوانی وجوه عمده حیات اجتماعی و جمعیت‌شناختی انعکاس یافته در اثر مذکور در زمانه حیات خالق آن پردازد. هدف از این مطالعه معرفی و شناخت این اثر مستور و بازشناسی محتوایی آن با تأکید بر پارادایم‌های اجتماعی آن است. نتایج این کاوش از طریق مراجعه به کتاب خانه و متن اثر و استفاده از سایر کتاب‌ها و مقالات فرهنگی و اجتماعی حاصل شده است، به این‌نحوکه در ابتدا به شرح مختصری از آثار امیر خسرو اشاره شده و در ادامه، ساختار محتوایی اثر و تحولات اجتماعی گزارش شده تحت تأثیر گسترش اسلام در آن سرزمین، به اجمال مطالعه و بررسی شده است.

۲. زیست‌نامه

ابوالحسن بن سیف‌الدین محمود، معروف به امیر خسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ ق)،^۲ مهم‌ترین و مشهورترین ادیب و شاعر پارسی‌گو در هندوستان است و این که او را «سعدی هندوستان» لقب داده‌اند کاملاً به‌جاست.^۳ وی سرودن شعر را از کودکی آغاز کرد.

او خود در مقدمه *تحفة الصغر* می‌نویسد: چون مرا استادی سرآمده بر سر نیامده بود که بر دقایق شعر پارسی دلیل شدی و آهوی مشک‌بار خامه را از سوی ختا بازآوردی، تا یک مدت از پیش خود شعری می‌گفتم و به‌جای استاد، دیوان اساتید باستان را پیش رو می‌گذاشتم و از آن‌ها بدان‌گونه فایده می‌بردم که شاگردی از استادی زنده شاعری و سخن‌وری می‌آموزد (قویم‌الدوله ۱۳۴۱، به‌نقل از پوده و همکاران ۱۳۹۴: ۱۶۴).

پدر امیر خسرو دهلوی، امیر سیف‌الدین محمود، در دربار شمس‌الدین التتمش، پادشاه دهلی، سمت امیر‌الأمرای داشت. او، که از بزرگان قبیله لاجپین و از ترکان مسلمان نواحی بلخ بود، از بیم حمله لشکر مغول به هند مهاجرت کرد و در آن جا با دختر یکی از امیران مشهور ازدواج کرد. امیر خسرو دهلوی در سال ۶۱۵ ق در شهر پیتالی از نواحی دهلی به دنیا آمد و هنوز هفت‌ساله بود که خیر مرگ پدرش در نبرد با کفار (مخالفین اسلام) او و مادرش را سوگوار کرد. امیر خسرو هم‌چون پدر در دربار سلاطین و امیران مقام و جایگاه یافت. وی در ابتدا به دربار غیاث‌الدین بلبن راه یافت و پس از آن به خدمت پسر بزرگ وی، ملک محمد قآن، درآمد. پس از مرگ غیاث‌الدین، امیر خسرو دهلوی به خدمت سلطان مغزالدین کیقباد و پس از او به خدمت شاه‌جلال‌الدین فیروز خلجی درآمد و صاحب مقام و

مرتبه عالی شد. در زمان حکومت غیاث‌الدین تغلق از سلسله پادشاهان تغلق، بر مرتبه و جایگاه امیر افزوده شد و او یار و همراه شاه شد. با وجود این، ملازمت و معاشرت با شاهان و امیران هرگز سبب دوری امیر خسرو از مجانست و هم‌نشینی با اهل اندیشه و عرفان و علم نشد. امیر خسرو خود پیرو مکتب عرفان چشتیه^۴ و از شاگردان و مریدان یکی از بزرگان این مکتب عرفانی شیخ نظام‌الدین محمد بن احمد دهلوی معروف به نظام اولیا بود. شیخ نظام‌الدین نیز از میان مریدان و شاگردان متعدد خود تغلق و توجه خاصی به امیر خسرو داشت، چنان که درباره وی گفته است: «روز قیامت از هر کس خواهند پرسید چه آورده‌ای؟ چون از من پرسند، خواهم گفت: سوز سینه این ترک^۵ آورده‌ام».^۶ سرانجام امیر خسرو در سال ۷۲۵ ق و در ۷۴ سالگی در دهلی درگذشت و در آرامگاه استادش، شیخ نظام‌الدین، به خاک سپرده شد.

۳. سایر آثار شاعر

درباره تعداد آثار امیر خسرو دهلوی نمی‌توان با قطع و یقین سخن گفت. بنابه گفته محمدابراهیم خلیل، از محققان افغانستان، کتب تألیفی و تصنیفی دهلوی حدود یک صد اثر است. همو می‌افزاید که هجده کتاب دست‌نویس و چاپی وی را از نظر گذرانیده است (یاری و سلیمانیان ۱۳۹۵: ۱۳۹). اگرچه می‌بایست به این جملات به‌دیده شک و تردید نگریست، این مطلب را نمی‌توان از خاطر دور داشت که امیر خسرو دهلوی نویسنده و محقق پرکار بوده است. در کارنامه وی، تألیفات متعددی در نظم و نثر دیده می‌شود که بسیاری از آن‌ها امروزه در دست‌رس ما قرار دارد. از خود وی نقل شده که شمار اشعارش از چهار صد هزار بیت بیش‌تر است. او، که با تخلص «طوطی» شعر می‌گفت، صاحب دیوانی مشتمل بر پنج دفتر است: دفتر اول، تحفة الصغر، شامل سروده‌های شانزده تا نوزده سالگی شاعر؛ دفتر دوم، وسط‌الحیوة، شامل سروده‌های بیست تا سی و دو سالگی؛ دفتر سوم، غرة الکمال، شامل سروده‌های سی و سه تا چهل و سه سالگی؛ دفتر چهارم بقیة بقیة، شامل سروده‌های دوران پیری؛ و سرانجام دفتر پنجم، نه‌ایة الکمال، شامل سروده‌های آخر عمر.

اما آنچه بیش‌تر در نوشته‌های این شاعر پارسی‌گو معروف و مشهور است تأثیرپذیری او از شاعران دیگر است. دهلوی در غزل از سعدی شیرازی^۷ (معین ۱۳۸۷: ۴۴۴)، در موعظه و حکمت از سنایی و خاقانی (جامی ۱۳۶۹: ۸۸)، و در قصیده از رضی‌الدین

تأملی در اندیشه‌های اجتماعی جمعیتی امیر خسرو دهلوی ... (رضا کیانی) ۳۲۹

نیشابوری و کمال‌اسماعیل تأثیر فراوان گرفته است. باوجوداین، امیر خسرو بدون شک شایسته‌ترین مقلد نظامی گنجوی، ادیب و داستان‌سرای بزرگ ایرانی، است. او خود نیز نظامی را استاد و مقتدای خود می‌داند^۱ و تحت تأثیر خمسه او (ثروتیان ۱۳۹۴: ۱۱) و ثروت (۱۳۹۲: ۷۹)، خمسه‌ای بالغ بر هجده‌هزار بیت سروده است. این آثار عبارت‌اند از: ۱. مطلع‌الانوار، تحت تأثیر مخزن‌الاسرار و سروده‌شده به سال ۶۹۸ ق؛ ۲. شیرین و خسرو، تحت تأثیر خسرو و شیرین و سروده‌شده به سال ۶۹۸ ق؛ ۳. مجنون و لیلی، تحت تأثیر لیلی و مجنون و سروده‌شده به سال ۶۹۸ ق؛ ۴. آیینة سکندری، تحت تأثیر اسکندرنامه و سروده‌شده به سال ۶۹۹ ق؛ ۵. هشت بهشت، تحت تأثیر هفت پیکر و سروده‌شده به سال ۷۰۱ ق.

امیر خسرو دهلوی دارای آثار دیگری به شرح زیر است:

۱. قران‌السعدین: داستان جدال بر سر حکومت بین کعباد و پدرش شاه‌بغراخان، سروده‌شده به سال ۶۸۸؛ ۲. مفتاح‌الفتوح (یا تاج‌الفتوح) با موضوع به‌تخت‌نشستن جلال‌الدین فیروزشاه، سروده‌شده به سال ۶۸۹؛ ۳. دولرانی و خضرخان (یا منظومه عشقیه): داستان عشق خضرخان پسر علاء‌الدین، شاه‌زاده مسلمان، و دیولدی^۲، دختر امیر گجرات و شاه‌زاده هندو، سروده‌شده به سال ۷۱۵؛ ۴. نه سپهر: به نام قطب‌الدین مبارک شاه خلجی، سروده‌شده به سال ۷۱۸؛ ۵. تعلق‌نامه: در وصف غیاث‌الدین تغلق‌شاه از شاهان دهلوی.

کتاب‌های مثنوی امیر خسرو دهلوی عبارت‌اند از:

۱. خزائن‌الفتوح معروف به تاریخ‌علایی که نقل دوران حکومت سلطان علاء‌الدین محمد خلجی است؛ ۲. افضل‌الغویات با موضوع حکمت و سخنان شیخ‌نظام اولیاء؛ ۳. رسائل‌الاعجاز یا اعجاز خسروی با موضوع قواعد نویسندگی و انشا در زبان فارسی.

۴. بررسی

۱.۴ معرفی اثر

نسخه موردبررسی در این مطالعه به‌کوشش و تصحیح محمدوفا بقایف، به‌شکل دست‌نویس و نه با حروف چاپی، در سال ۱۹۷۵، با شمارگان ۱۳۵۰ نسخه در انتشارات دانش در شهر دوشنبه، پایتخت تاجیکستان امروزی، که در زمان انتشار اثر از شهرهای اتحاد جماهیر سوسیالیستی شوروی بوده، منتشر شده است. این نسخه ۳۱۰ صفحه دارد و پیش از

متن اصلی و روایت داستان، دارای پیش‌گفتاری به قلم عبدالغنی میرزایف در دو صفحه است. در این پیش‌گفتار، از اهمیت و اعتبار اثر و صاحب اثر سخن رفته است. عنوان «آکادمی علوم تاجیکستان» و «انستیتوی شرق‌شناسی آکادمی علوم جمهوری سوسیالیستی شوروی» روی صفحه اول کتاب درج شده که نشان‌دهنده حمایت‌های مادی و معنوی آن مراکز علمی از اثر است. طرح روی جلد کتاب بسیار ساده است و غیر از نام اثر و نویسنده آن مطلب دیگری در آن دیده نمی‌شود. در واقع کتاب فاقد تصویر خاصی روی جلد است. در پشت جلد (روی اصلی به سیریلیک)، همان مطالب این بار به سیریلیک درج شده است. متأسفانه در هیچ‌جای نسخه موردبررسی، شرحی از لغات دشوار و معانی واژه‌های نامأنوس بیان نشده که باتوجه به وجود شمار زیادی از لغات و واژه‌های هندو، عربی، ترکی، یا سانسکریت، نقصان و ایرادی اساسی است. در خلال صفحات کتاب، اسامی ناآشنا و دشوار برای خوانش فارسی‌زبان امروز برای نام مکان‌ها، اشخاص، گل‌ها و درخت‌ها، و ... وجود دارد که مصحح مذکور به‌آسانی از کنار آن گذشته است.

در میان آثار متعدد امیرخسرو دهلوی، مثنوی دولرانی و خضرخان جایگاه ویژه‌ای دارد. این منظومه، که در بحر هزج مسدس مقصور سروده شده است، روایت‌گر دل‌دادگی خضرخان پسر علاءالدین محمدشاه خلجی به دیولدی (دیولرانی یا دولرانی) دختر راجه شهر گجرات است. عشق در آثار امیرخسرو مقوله‌ای غریب و ناآشنا نیست، به‌خصوص همان‌طور که پیش‌تر ذکر آن رفت، می‌دانیم که این ادیب شهیر هندی آثار فراوانی به تقلید و پیروی از شاعر بزرگ ایران‌زمین، نظامی، سروده است، اما در این میان، تنها مثنوی دولرانی خضرخان به مثنوی عشقیه معروف شده است (ذوالفقاری ۱۳۹۲: ۳۶۰) و این مطلب ارج‌مندی و شکوه و اهمیت منظومه مذکور را عیان می‌سازد. امیرخسرو دهلوی سراسر این مجموعه را مزین و آراسته به جمال شور عاشقانه می‌داند. وی در وصف اثرش چنین می‌گوید:

عروسی شد جمالش مایه عشق   ز سر تا پای در پیرایه عشق

شاعر مدعی است تمامی ذوق و صناعت خود را برای خلق این منظومه به‌کار گرفته است و ظاهراً از محصول نهایی کار خرسند و راضی است:

ز بخشش‌ها که من در سینه دارم   بریزم هرچه در گنجینه دارم
وگر در عشق‌بازی ره ندانی   درآموزی گر این افسانه خوانی

که در هر بیت او پوشیده کاریست   ز خون عاشقان نقش و نگاریست
دگر زین نامه نویسی بجز نام   که کاهل را سفر باشد دو سه گام
چو خواهی عشق را پاینده بنیاد   ز تلقین خضر گیر این غزل یاد

در نهایت این که شاعر معتقد است اثری که آفریده جاوید و ماندگار است:

بر این بس نیست دیگر خلق نادان   به تحسین دادم دارند شادان
یکی از من غزل جوید و گر بیت   فشاندم بر آتش روغن زیت
بدو دانگیزی زینگونه سوزی   حدیث من بدان ماند که روزی

امیر خسرو در جای دیگر این اثر به همین مطلب اشاره می‌کند:

خطاب این کتاب عاشقی بهر   دولرانی خضرخان ماند در دهر!

به اعتقاد این ادیب هندی، منظومه مذکور اثری مانا در تاریخ بشر خواهد شد.

۲.۴ ابعاد شکلی و محتوایی

آن‌طور که در متن کتاب ذکر شده، ماجراهای روایت‌شده در کتاب را خود خضرخان قبل از مرگش برای امیر خسرو تعریف می‌کند و از امیر می‌خواهد براساس آن روی دادها، اثری هنری خلق کند. امیر خسرو در ابتدا این روایت را به نثر می‌نویسد، اما چون اثر تألیف‌شده ناراضی است، تصمیم می‌گیرد روایتی منظوم بیافریند. سرانجام طی چهار ماه و پس از مرگ دل‌خراش سفارش‌دهنده، که در صفحات بعد بیش‌تر به آن می‌پردازیم، سرایش اثر به پایان می‌رسد. ابیات آغازین این مثنوی (به‌شیوه رایج آن دوره) شامل ستایش خداوند، نعت رسول اکرم و یارانش، روایت معراج رسول، مدح استاد خود شیخ نظام‌الدین اولیاء، مدح سلطان مسلمان‌شده، عرض صحیفه نصیحت سلطان، سبب نظم کتاب، و شرح روایت سلاطین گذشته است، که قبل از روایت اصلی و نقل ماجراها، در ابتدای اثر نشسته است. بخش‌هایی از این دیباچه، که به پند و اندرز به سلطان اختصاص دارد، بسیار خواندنی و درخور تأمل است. در ابیات نخستین این بخش، وی به تمجید از دلاوری‌ها و بزرگی‌های سلطان و اُبّهت و شکوه و اهمیت جایگاه سلطانی اشاره دارد تا مخاطب خود (سلطان) را آماده و پذیرای انتقادهای تند و گزنده‌ای کند که در ادامه می‌آورد! بنابراین خود را خیرخواه

سلطان و تخت شاهی می‌خواند و با سلطان این پرسش را در میان می‌گذارد که مایل است با سخنی تلخ اما پُرسود و فایده (چون باده تلخ!) مواجه شود یا با سخنی هم‌چون می‌شکری (نوعی شراب)، که خاص چاپلوسان و بی‌اندازه مضر و بی‌خاصیت بوده است، روبه‌رو شود (دولت‌شاهی و نوریان ۱۳۹۸: ۸۸). راوی در این کلام، به‌لنوعی سلطان را هدایت می‌کند که در ذهن، جز گزینه اول به سخن دیگری تن ندهد و پنندهای بیان‌نشده را خیرخواهانه و دوستانه بداند (همان). هرچند که می‌داند با پادشاهی خون‌ریز و خودرأی مواجه است که قتل و غارت بی‌گناهان فراوانی در کارنامه دارد. امیرخسرو در حکایتی پندآموز و جسورانه، که در تاریخ ادبیات فارسی کم‌نظیر است، نکات اجتماعی نابی درباره پرهیز از غرور و تکبر تقریر می‌کند. یادمان باشد امیرخسرو این داستان را برای عبرت پادشاهی روایت می‌کند که در پُرادعایی و خودستایی و تکبر و خون‌ریزی و کشتار شهره زمانه خود بوده و به‌دلیل عطش کشورگشایی و جنگ‌طلبی، حتی به نزدیکان خود رحم نکرده، خود را «اسکندر ثانی» نامیده و به همین نام در قلمرو خود سکه ضرب کرده است.^{۱۰}

شرح مختصر این داستان این‌گونه است: موشی در خواب می‌بیند که شتر شده و کوچکی و ضعیفی و بی‌اعتباری اش به کرامت و عظمت و توانایی مبدل شده است. از این سبب وقتی از خواب بیدار می‌شود، نه چون موشی محتاط و حازم، بلکه چون شتری بزرگ و بی‌باک و شجاع، قدم برمی‌دارد. اما قضا را چه چاره که در همان حال خوش‌تکبر و خیال‌بافی، شتری بار خود را روی او می‌ریزد و موش غره هلاک می‌شود. اهمیت دیباچه این منظومه که نزدیک به یک‌سوم کل کتاب را در بر دارد، از بخش روایت داستان کم‌تر نیست. در این جا، شاعر هم‌چون معلمی آگاه، برخی از پنندهای مدیریتی و اخلاقی را برمی‌شمارد تا هم سلطان سود ببرد، هم دیگر خوانندگان التذاذ و بهره کافی از آن ببرند. پس از این مقدمه، امیرخسرو پهنای سخن را می‌گستراند و روایت اصلی را بازگو می‌کند. شاعر در این جا، به‌اختصار، چگونگی نشر اسلام توسط پادشاهان غوری در شبه‌قاره را روایت می‌کند. علاءالدین محمدشاه خلجی کشور هند را تصرف می‌کند و سعی دارد دین خود را در این سرزمین پهناور بسط و گسترش دهد. وی الغ‌خان را مأمور می‌کند به شهر راه‌بردی گجرات حمله کند. الغ‌خان پس از فتح گجرات، یکی از زنان زیبای دربار مغلوب‌شده هندو به نام کنولادی را با هدایای فراوان تقدیم شاه می‌کند. با ورود کنولادی به دربار شاه، دولرانی دختر کوچک کنولادی، هم‌بازی خضرخان، فرزند شاه‌علاءالدین می‌شود. این دو درکنار هم بزرگ می‌شوند و به‌دلیل هم‌نشینی‌های فراوان، دل‌بسته هم

می‌شوند. به تدریج عشق این دو زبان زد خاص و عام می‌شود. دیری نمی‌پایید که شاه از موضوع آگاه می‌شود و برای اجتناب از گناه نکاح مسلمان و نامسلمان، به فکر مفارقت و جدایی آن‌ها می‌افتد، بنابراین فرمان می‌دهد تا دختر هندو را در قصر لعل زندانی کنند. شاه هم چنین دستور می‌دهد پسرش با دختر دایی مسلمانش ازدواج کند تا خون شاهی و نسل وی آلوده به کفار نشود. منشأ چنین رفتاری را باید در ازدواج‌های متداول جامعه هند و به شکل درون‌کاستی در گذشته جست‌وجو کرد (شیخی ۱۳۸۰: ۱۵۸). خضرخان به اجبار رأی پدر و رسم جاری، تن به خواسته پدر می‌دهد، اما هم‌چنان در سر عطش هوای دولرانی دارد. پس از ازدواج خضرخان با یار دیگر، دولرانی به او نامه می‌نویسد و از بی‌وفایی‌ها و عهدشکنی‌های دلدار گله و شکایت سر می‌دهد. خضرخان با خواندن نامه منقلب و مضطرب و بی‌هوش نقش زمین می‌شود:

سراسر خواند و دامن کرد صد چاک ز بی‌هوشی فروغلطید بر خاک

کمی بعد، خضرخان در پاسخ‌نامه محبوب، نامه‌ای به وی می‌نویسد. مضمون پاسخ نامه از سوی خضرخان سراسر پوزش و عذرخواهی است:

مزن طعنم به سلطانی و شاهی که پیشت بنده‌ام هرچون که خواهی

خضرخان اکنون بسیار بی‌تاب و بی‌قرار است و در سر هوای وصال با دختر هندو را دارد. او نه تمایل با ضدیت قاعده دارد و نه یارای مخالفت با زعم پدر. از سوی دیگر، سلطان علاءالدین محمدشاه بر همان سخن درست وصلت مسلمان با نامسلمان را ثواب نمی‌داند. با این وصف، وقتی متوجه می‌شود مخالفت‌های او هیچ تأثیری در پسر نداشته و ممکن است اوضاع را پریشان‌تر کند، از روی بی‌میلی، جواز ازدواج را صادر می‌کند و فصل وصل پیوند سر می‌گیرد. اما داستان به این‌جا ختم نمی‌شود. زمان وصل بسیار کوتاه است و روزگار ناپاک در کمین دو دل‌داده! دشمنان پادشاه آلپ‌خان دایی خضرخان را به قتل می‌رسانند و خضرخان را قاتل معرفی می‌کنند که در آن زمان، طبق رسوم همه مسلمانان، عازم سفر حج بود. شاه که از پشت پرده خیانت‌ها و جنایت‌ها بی‌اطلاع است، فرمان می‌دهد خضرخان از نیمه راه سفر خانه خدا بازگردد و پس‌از آن، بلافاصله دستگیر و در زندان گوالیر زندانی شود. فتنه‌گران فی‌الغور امر شاه را اجابت می‌کنند. شاه‌زاده نیز چون رأی پدر به وی ابلاغ می‌شود، تسلیم می‌شود و سکوت برمی‌گزیند. طبیعی است خیلی زود این موضوع موجب کاهش توان و قدرت و شوکت شاه متکبر و افزایش قدرت و گستاخی

مخالفتان شود. در این میان، سلطان، که بیمار و رنجور شده و از عمل عجولانه خود نیز افسرده و غمگین و پشیمان است، می‌میرد و مخالفتان و فتنه‌انگیزان خدعه‌ها و دسیسه‌ها را از سر می‌گیرند. حال که پسر شاه در زندان است، دشمنان شاه وضع پیش‌آمده را معاضد و مناسب می‌بینند و عنان تخت و دربار و حکومت را به دست می‌گیرند. مخالفتان شاه با این فکر که نباید وارث و خون‌خواهی از سلطان گذشته در قدرت باقی بماند، ابتدا خضرخان را کور و پس از مدتی سر از تنش جدا می‌کنند. دولرانی که در صحنه قتل شوهر حاضر است و خفت و رنج و ضجر وی را مشاهده می‌کند، ناله‌ها و فریادها سر می‌دهد. قاتلان سنگ‌دل او را نیز در کنار جسد خضرخان می‌کشند و روایت تمام می‌شود.

۵. بحث

بدون شک یکی از جریان‌های مهم و تأثیرگذار تاریخ‌نگاری در جهان اسلام تاریخ‌نگاری هندوستان است (یاری و سلیمانیان ۱۳۹۵: ۱۳۰). مورخان حوزه شبه‌قاره، به‌خصوص هندوستان، در دوره پیش از تیموریان و دوره تیموریان، آثار متعدد و ارزش‌مندی ثبت و ضبط کرده‌اند. تاریخ‌نگاری هندوستان از همان آغاز شکل‌گیری و نیز در مرحله شکوفایی خود تا حدود زیادی تحت تأثیر زبان و جامعه و فرهنگ ایران‌زمین و شیوه‌های آن در توجه به زمینه‌های اجتماعی بوده است. شاید به همین علت باشد که زبان و اندیشه ایرانی قرن‌ها به عنوان زبان و فرهنگ زنده و پویا در کل جامعه شبه‌قاره رواج داشته و معتبر و گران‌بها بوده است.

در این میان، گاه بیان روایت یا اندیشه مبتنی بر بستر تاریخی، در قالب اثری فرهنگی جلوه‌گری می‌کرد. در تاریخ ادب و فرهنگ ایران‌زمین، کم نیستند آثاری که علاوه بر داشتن ارزش‌های ادبی، از این منظر نیز واجد اعتبار و اهمیت بوده‌اند. نمونه شاخص چنین ادعایی را می‌توان در اثر حماسی و ملی فردوسی طوسی، شاه‌نامه، مشاهده کرد که ضمن بهره‌مندی از عناصر اسطوره‌ای و دینی، روایت‌های تاریخی اجتماعی مهمی را بیان می‌دارد، از انواع ازدواج و روابط زناشویی گرفته تا اندیشه‌های مربوط به باروری و مرگ. منظومه دولرانی و خضرخان نیز داستانی غنایی بر بستر روی دادهای واقعی و جنگ‌ها و خون‌ریزی‌های قومی هم‌راه با بیان تصویر اقلیم و احوال مردم هند است (زرین‌کوب ۱۳۹۹: ۷۸) که در شبه‌قاره روی داده و امیر خسرو دهلوی، متفکر و ادیب هندی، از آن اثری ارزش‌مند و ماندگار ساخته است. با وجود این‌که امیر خسرو مورخی حرفه‌ای نبوده، از دریچه ادبیات داده‌های

تأملی در اندیشه‌های اجتماعی جمعیتی امیر خسرو دهلوی ... (رضا کیانی) ۳۳۵

تاریخی - اجتماعی نابی از تاریخ هندوستان ارائه کرده است. اطلاعاتی که دهلوی ارائه کرده است از اعتلا و انحطاط حکومت‌ها پرده برداشته و در دوره‌های بعد، مورد توجه مورخان هندی قرار گرفته است (باری و سلیمانان ۱۳۹۵: ۱۲۶).

۶. نتیجه‌گیری

امیر خسرو در کتاب *دولرانی و خضرخان*، اندیشه‌های اجتماعی را به‌عنوان پارادایم غالب در کل اثر در نظر داشته است؛ اندیشه‌هایی که با ورود دین جدید، در روزگار شاعر رنگ‌وبوی اسلامی گرفته است. اگرچه تألیفات ادبی امیر خسرو بیش‌تر تحت تأثیر نظامی گنجوی، شاعر و ادیب برجسته ایران‌زمین، سروده شده^{۱۱} و در همه آن‌ها پیروی از سبک و سیاق نظامی مشهود و نمایان است، با دیگر آثار وی تفاوت‌های اساسی دارد و به شکل و سیاق دیگری است. این‌جا سراینده اثری اجتماعی خلق کرده که بر روایتی واقعی^{۱۲} صحنه گذاشته است. به‌همین سبب، این اثر همان اندازه که از نظر ادبی واجد اعتبار است، از نظر تاریخی و اجتماعی نیز مهم است. صفحات این کتاب سرشار از آداب و رسوم است و واژه‌ها و کلمات خاص دین تازه است که در پهنای شبه‌قاره پدیدار شده است. برگزاری مراسم ازدواج به‌شیوه مسلمانان (و نه هندی)، توجه به ازدواج و تشکیل خانواده به‌شکل درون‌گروهی، ادای فرائض دینی (هم‌چون سفر حج) و ...، که در این کتاب نمود دارد، در نوع خود و در آن دوره و منطقه کم‌نظیر است.

ازدواج برون‌گروهی محور روایت و اتهام اصلی دو شخصیت محوری داستان است؛ موضوعی که در کل اثر، مورد سرزنش و شماتت دیگر شخصیت‌ها قرار گرفته است و تا دم مرگ نیز آن دو را رها نمی‌کند. هم مسلمانان هندی و هم هندوهای غیرمسلمان ازدواج با غیرپیروان کیش و آیین خود را شوم و ناپسند دانسته و سرانجام چنین دل‌دادگی را جز مرگ و نابودی ندانسته‌اند؛ روی‌دادی که سرانجام برای شاه‌زاده مسلمان و اسپر هندو نیز رخ نمایان کرد.

نعت الهی، ستایش رسول اکرم و خلفای صدر اسلام و شرح سجایای اخلاقی و رفتاری هریک، و تمجید دین اسلام و ارزش‌های آن در آغاز کتاب و قبل از بیان روایت، که خاص شاعران آن روزگار ادبیات ایران‌زمین بوده است، از ویژگی‌های بی‌بدیل این اثر ارزش‌مند و نشان‌دهنده این واقعیت مهم است که ظلم سلاطین تازه‌مسلمان‌شده را نباید

به پای اصول و ارزش‌های دین مبین اسلام گذاشت. پندها و اندرزهای راوی در ابتدای کتاب، به‌خصوص آن‌جا که به عدل و انصاف و عفو بخشش شاهان و حاکمان اشاره دارد، بی‌شبهت به توصیه‌های سنایی در *حدیقه الحقیقه* نیست. هم‌چنین نوع نوشتار امیر خسرو به پندها و اندرزهای ذکر شده در دو کتاب مشهور سعدی شیرازی، یعنی *گلستان* و *بوستان*، به‌خصوص بخش‌هایی که حاکمان و امیران را مورد پند و عتاب قرار داده است، بسیار نزدیک است.

پی‌نوشت‌ها

۱. تصحیح انتقادی همراه با تحشیه و تعلیقات این اثر را نویسنده مقاله انجام داده است و به‌زودی منتشر می‌شود.
۲. برابر با ۱۲۵۳-۱۳۲۵ میلادی.
۳. القاب دیگر امیر خسرو دهلوی عبارت‌اند از: سلطان‌الشعرا، برهان‌الفضلا، و صاحب‌القران بین‌الاقران.
۴. مکتب و سلسله‌ای معروف از صوفیان مسلمان شبه‌قاره، منسوب به قریه چشت (در نزدیکی‌های هرات) که خواجه ابوالاحمد چشتی آن را بنا نهاد. بزرگان این نحلّه عرفانی علاوه بر اعتقاد و باور عمیق به بسط و ترویج دین اسلام، نقش مهمی در بسط و گسترش زبان فارسی در شبه‌قاره داشتند.
۵. پدر امیر خسرو از ترکان لاجپین بود که در زمان حمله مغولان به دهلی آمده و با دختر یکی از امیران هندی ازدواج کرده بود. از این‌رو، نظام اولیا امیر خسرو را «ترک» یا «ترک‌زاده» خطاب کرده است.
۶. بین شیخ نظام اولیا و امیر خسرو انس و محبت عمیقی ایجاد شده بود. در دم مرگ وی، امیر خسرو در دهلی نبود و با سلطان محمد به بنگاله رفته بود. نظام‌الدین اولیا گفت: امیر خسرو پس از من نخواهد زیست؛ چون از این جهان رفت، پیکرش را در کنار من به خاک بسپارید که او صاحب اسرار من است و من بی او قدم به بهشت نهم. چون خبر مرگ نظام اولیا به امیر خسرو رسید، دیوانه‌وار نعره‌ای زد و بی‌اختیار به سوی دهلی روان شد و چون به سر خاک استاد رسید گفت: سبحان‌الله! آفتاب در زیر زمین و خسرو زنده؟ این گفت و بی‌هوش شد و تا شش ماه در گریه و زاری بود تا از این جهان رفت (سعید نفیسی ۱۳۴۳: ۸).
۷. امیر خسرو در جایی به این موضوع اشاره می‌کند: «جلد سخنم دارد شیرازه شیرازی».

۸.

نظامی که استاد این فن وی است در این بزمگه شمع روشن وی است

۹. امیر خسرو با اندکی تصرف، نام «دختر هندو» را به دولرانی تغییر داده است.

۱۰. سلطان علاءالدین محمد، حاکم مقتدر دهلی، که به غرور و شقاوت و بی‌رحمی شهره دوران خود بوده است. وی برای این‌که تخت شاهی را تصرف کند، مرتکب قتل‌ها و جنایت‌های بسیاری شد، از جمله پادشاه وقت را، که عمو و پدر همسرش بود، به قتل رساند و خود بر تخت سلطنت تکیه زد. او حتی به پسران خود، خضرخان و شادی‌خان، هم رحم نکرد و با زندانی کردن آن‌ها با توهم خیانت و توطئه، هم موجب تضعیف پایه‌های حکومت خود شد و هم مقدمات مرگ آن‌ها را فراهم ساخت.

۱۱. به نحوی که براساس خمسه نظامی، خمسه‌ای سروده که مشتمل بر مطلع‌الانوار، شیرین و خسرو، مجنون و لیلی، آیینة سکندری و هشت بهشت است.

کتاب‌نامه

برتلس، یوگنی ادواردوویچ (۱۳۸۶)، تاریخ ادبیات فارسی تاجیکی (از روزگار باستان تا پایان عهد سلجوقیان)، ترجمه سیروس ایزدی، تهران: زوار.
پوده، آزاده و همکاران (۱۳۹۴)، «نقد تصحیح شیرین و خسرو امیر خسرو دهلوی»، ادب‌پژوهی، ش ۳۳.

تقوی، نعمت‌اله (۱۳۷۸)، مبانی جمعیت‌شناسی، ویراست دوم، تبریز: دانیال؛ جامعه‌پژوه.
ثروت، منصور (۱۳۹۲)، گنجینه حکمت در آثار نظامی، تهران: علمی.
ثروتیان، بهروز (۱۳۹۴)، جادو سخن جهان نظامی، تهران: معین.
جامی، عبدالرحمن (۱۳۶۹)، بهارستان، به کوشش ی. ادیب، تهران: صابر.
دولت‌شاهی، امیرحسین و سیدمهدی نوریان (۱۳۹۸)، «نصیحت‌نامه امیر خسرو دهلوی در دیباچه مثنوی دولرانی و خضرخان»، مجله تاریخ ادبیات، دوره ۱۲، ش ۱.
دهلوی، امیر خسرو (۱۹۷۵)، دولرانی و خضرخان، دوشنبه: دانش.
دهلوی، امیر خسرو (۱۳۶۱)، دیوان کامل، تصحیح سعید نفیسی، به‌همت م. درویش، تهران: جاویدان.

ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۲)، یک‌صد منظومه عاشقانه فارسی، تهران: چرخ.
زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۹۹)، دفتر ایام، مجموعه گفتارها، اندیشه‌ها، و جست‌وجوها، تهران: علمی.

۳۳۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۱، شماره ۱۰، دی ۱۴۰۰

شیخی، محمدتقی (۱۳۸۰)، مبانی و مفاهیم جمعیت‌شناسی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
معین، محمد (۱۳۸۷)، مجموعه مقالات، ج ۲، به‌کوشش دکتر مهدخت معین، تهران: صدای معاصر.
یاری، سیاوش و مسلم سلیمانان (۱۳۹۵)، «جایگاه امیرخسرو دهلوی در تاریخ‌نگاری هند»، مجله پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، س ۶، ش ۲۲.